

Doğu Türkistanlı Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un Hayatı ve *Tefsir Cevherleri* İsimli Eseri

 YUSUFCAN ABDURRAHİMOęLU ^a

Öz: Kur'an çalışmaları Doğu Türkistan'da Karahanlılar döneminden itibaren başlamıştır. Bölge, Türk-İslam kültürünün en köklü merkezlerinden biridir. Tarihsel süreçte yaşanan siyasi krizler nedeniyle bölgede telif edilen pek çok Kur'an çalışması günümüze ulaşmadan kaybolmuştur. Buna karşın, 20. yüzyılın sonlarından itibaren çağdaş Uygur Türkçesi ile yürütölen Kur'an çalışmaları hem Doğu Türkistan hem de diasporadaki Uygur âlimleri tarafından kararlılıkla sürdürölmektedir. Bu çalışma; Doğu Türkistanlı çağdaş İslam âlimi Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un hayatını, ilmî kişiliğini ve eserlerini merkeze alarak müellifin İslami ilimler sahasına katkılarıyla birlikte özelden tefsir sahasındaki çalışmasını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında öncelikle bölgedeki tefsir ve tercüme faaliyetleri ana hatlarıyla ele alınmış; ardından Dursun'un Hotan'da başlayıp Mısır (Ezher Üniversitesi), Kazakistan, Suudi Arabistan ve Türkiye'ye uzanan ilim ve irşat yolculuğu incelenmiştir. Araştırmanın odak noktasını, müellifin tefsir alanındaki en hacimli çalışması olan on ciltlik *Tefsir Cevherleri* oluşturmakta olup; bu eser, içerik ve metodoloji bakımından tahlil edilmektedir. *Tefsir Cevherleri*, klasik ve çağdaş pek çok önemli tefsirden istifade edilerek hazırlanan rivayet ağırlıklı bir çalışmadır. Eser, ilk bakışta bir derleme mahiyetinde görünse de barındırdığı özgün niteliklerle bu tanımın ötesine geçmektedir. Müellifin ayetleri konularına göre tasnif etmesi ve her ayet grubuna ana temayı yansıtan başlıklar seçmesi, metodolojik bir yetkinliğin göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Doğu Türkistan, Muhammed Yusuf Muhammed Dursun, *Tefsir Cevherleri*.

^a ESOęÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Programı
y.abdurrahimoglu.2021@ogr.iu.edu.tr

The Life of Muhammad Yusuf Muhammad Dursun from East Turkestan and His Work Titled *Gems of Tafsir*

Abstract: Quranic studies in East Turkestan date back to the Karakhanid era, establishing the region as one of the most deep-rooted centers of Turco-Islamic culture. Due to historical political crises, many Quranic works authored in the region have been lost and failed to reach the present day. Conversely, since the late 20th century, Quranic studies conducted in contemporary Uyghur Turkish have been persistently continued by Uyghur scholars, both within East Turkestan and in the diaspora. This study aims to examine the life, scholarly identity, and works of the contemporary East Turkestani Islamic scholar Muhammed Yusuf Muhammed Dursun, specifically highlighting his contributions to Islamic sciences in general and the field of *tafsir* (exegesis) in particular. Within the scope of this study, the general landscape of *tafsir* and translation activities in the region is first outlined. Subsequently, Dursun's intellectual and spiritual journey, originating in Hotan and extending to Egypt (al-Azhar University), Kazakhstan, Saudi Arabia, and Turkey, is explored. The research focuses on the author's most comprehensive work in the field of *tafsir*, the ten-volume *Tefsir Cevherleri*, which is analyzed in terms of its content and methodology. *Tefsir Cevherleri* is a narration-based (*rivayet*) work, compiled by drawing upon numerous significant classical and contemporary commentaries. While the work may appear to be a mere compilation at first glance, it transcends this classification through its unique characteristics. The author's thematic classification of verses and the assignment of headings reflecting the core theme for each group of verses demonstrate significant methodological competence..

Keywords: Tafsir, Quran, East Turkestan, Muhammad Yusuf Muhammad Dursun, *Gems of Tafsir*.

Giriş

Doğu Türkistan, Türk tarihinin en eski siyasi oluşumlarına ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Hun İmparatorluğu'ndan başlayarak; Göktürkler, Uygurlar ve Karahanlılar gibi pek çok Türk devleti bu bölgede hüküm sürmüştür.¹ Doğu Türkistan, Orta Asya'nın batı kesiminde yer alan ve yaklaşık 35-49 kuzey enlemleri ile 73-96 doğu boylamları arasında uzanan stratejik öneme sahip bir bölgedir. Tarihî olarak Türk kültür ve medeniyetinin merkezlerinden biri olan bu coğrafya, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kuzey Batısında "Xinjiang/Sincan Uygur Özerk Bölgesi" adıyla anılmaktadır. Bölge, yaklaşık 1.800.000 km²'lik geniş bir alanı kaplayan ve Batı Türkistan, Çin, Hindistan ile Pakistan sınırlarıyla çevirili stratejik bir konumdadır.² Siyasi koşullar nedeniyle sağlıklı bilgilere ulaşılmasa da bölgede nüfusun büyük çoğunluğunu Uygur Türklerinin oluşturduğu ve toplamda yaklaşık 35 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir.³

İslâm tarihçileri, söz konusu bölgenin İslâmiyet ile ilk temasının hicrî 1. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiğini belirtmektedir. Nitekim İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) ve İbn Kesîr (ö. 774/1372) gibi klasik dönem Müslüman tarihçileri, Emevîler devrinde Maverâünnehir bölgesi kumandanı olan Kuteybe b. Müslim'in (ö. 97/715) Kaşgar ve civar bölgeleri fethetmesini ve bölgede İslâmiyet'in yayılması amacıyla yürüttüğü faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır.⁴ Bölge halkının İslamiyet'i toplu halde kabulü ise Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han (ö. 344-955) döneminde gerçekleşmiştir. Milâdî 915 yılında

¹ Feyzullah Uygur, "Uygurlar", *Türk Maarif Ansiklopedisi* (İstanbul: TDTKA Yayınları, 2025), 84-85.

² Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'ın Tarihi ve Coğrafyası", *Siyer İlim, Kültür ve Tarih Dergisi* 31 (Temmuz- Ağustos-Eylül 2024), 1.

³ Tuncer, "Doğu Türkistan'ın Tarihi ve Coğrafyası", 1.

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1387/1967), 6/500-505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 4/67-69. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dârü Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1417-1420), 12/557.

Kaşgar'da tahta çıkan Abdülkerim Satuk Buğra Han İslâm'ı yaymak amacıyla bölgede yoğun mücadele etmiş; İslâm'ı devlet dini ilan ederek dinin bölgede kalıcı bir şekilde yerleşmesini sağlamıştır.⁵ Bölge halkının İslamiyet'i benimsemesiyle birlikte dinî bilgileri öğrenme ihtiyacı ortaya çıkmış, bu ihtiyacı karşılamak üzere cami, medrese ve çeşitli İslâmî yapılar inşa edilmiştir. Karahanlı devletinin başkenti olan Kaşgar'da kurulan medreselerin en meşhurları şunlardır: Hanlık Medresesi, Eyt Gah Medresesi, Orda Aldı Medresesi, Vanglık Medresesi, Çarsu Medresesi ve Meyva Pazarı Medresesi, Saciye, Hamidiye ve Mahmudiyye medreseleridir. Bunların içinde Saciye, Hamidiye ve Mahmudiyye gibi medreseler, yüksek eğitim kurumları olarak hizmet vermiştir. Söz konusu medreselerde İslâmî ilimlilerin yanı sıra tabîî bilimler de okutulmuştur. Bu medreselerden Hüseyin b. Halef Kaşgarî (ö. 484/1091), Seyyid Celaled-din Bağdadi (ö.?), Hoca Yakup Suzukî (ö.?), Hüseyin Feyzullah (öl.?), Cemaleddin Kaşgarî (ö.?), Reşid b. Ali Kaşgarî (ö. 476/1083), İmaduddin Kaşgarî (ö.?) gibi dönemin seçkin alimleri yetişmiştir.⁶

Kur'an-ı Kerîm'in Türkçeye yapılan ilk tercümesinin Karahanlı Devleti döneminde Uygur Türkçesiyle gerçekleştirildiği kabul edilmektedir.⁷ Kaynaklar, Karahanlılar devrinde 12. ve 14. yüzyıllar arasında Kur'an-ı Kerîm'in Uygur Türkçesine altı kez tercüme ve tefsir edildiğini kaydetmektedir. Bu tercümelerin günümüze ulaşan en eski nüshası, 734/1333 yılında Şiraz'da Muhammed b. Hacı Devletşah tarafından Arap harfleriyle istinsah edilmiş olup toplam 902 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfasında dokuz satır yer alan ve günümüzde İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 73 numara ile kayıtlı bulunan bu nüshanın mütercimi ve telif tarihi hakkında ise henüz kesin bir bilgi mevcut değildir.⁸ Söz konusu kadim nüshanın

⁵ Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 4/405-406.

⁶ Hidâyet Aydar, "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları", *Bilgi* 28 (2004), 144.

⁷ Aydar, "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları", 152; Hamidullah, Muhammed. "Kuran-ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümeleri". *Journal of Turkology* 14 (Aralık 2010), 65-66.

⁸ Gayretcan Osman, "Kur'an-ı Kerîm'in Uygurcaya Tercüme Edilmesi Hakkında Kısa Bilgi", *Çin Müslümanları Dergisi* 3 (2003), 1; Hidâyet Aydar, "Uygurlarda Kur'an Çalışmaları", *Bilgi* 28 (2004), 149; Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73)- Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-*

yanı sıra, Uygur Türkçesiyle yapılmış diğer tercümelerin Özbekistan'ın Taşkent ve İngiltere'nin Londra şehirlerindeki müzelerde muhafaza edildiği bildirilmektedir. Bu bağlamda, Mahmud Kaşgarî'nin hocası Hüseyin b. Halef Kaşgarî'nin (ö. 1091) Ku'rân-ı Kerîm'i Uygur Türkçesine tercüme ettiği ve iki yüzden fazla risale kaleme aldığı bilinmektedir.⁹ Öte yandan, Konya Mevlâna Müzesi Kütüphanesi 6624/921 numaralı kayıta yer alan ve kataloglarda "Türkçe-Uygurca-Çağatayca Tefsir" başlığıyla anılan eser, bu sahadaki dikkate değer bir diğer çalışmadır. Müellifi ve müstensihi bilinmeyen bu eserin 951 (1544) yılında istinsah edildiği kaydedilmekle birlikte, muhtevası dikkate alındığında 1490 yılından sonra kaleme alınmış olabileceği değerlendirilmektedir.¹⁰

Zikredilen çalışmaların dışında günümüze ulaşan başka somut örnekler bulunmasa da Karahanlılar döneminden günümüze kadar uzanan süreçte Uygur Türkleri tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını veya belirli sûrelerini kapsayan pek çok tercüme ve tefsir çalışmasının yapıldığı muhakkaktır. Ancak bu çalışmaların büyük bir kısmının, bölgenin yaşadığı siyasi ve sosyal değişimler neticesinde günümüze ulaşmadan kaybolmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

17 ve 20. yüzyıllar arasında bölgede Kur'ân çalışmalarının yoğun bir şekilde sürdürüldüğü görülmektedir. Bu dönemin öne çıkan çalışmaları arasında, 1735-1756 yılları arasında hüküm süren Yarkent hükümdarı Hoca Yakub'un (1685/1756) devlet desteğiyle hazırlattığı *Tefsiru'l-Kur'ân* ile Muhammed Sadık Kaşgarî'nin (1725-1849) kaleme aldığı *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri* yer almaktadır. 20. yüzyılın başlarında ise Hüseyin Han Tecellî (1856-1925), bölgenin önde gelen isimlerinin talebi üzerine 1910 yılında *Tefsiru'l-Kur'ân*'ı yazmıştır. Aynı yıl (1910) Doğu Türkistan'ın Çöçek (چۆچەك) şehrinde yaşayan Yusuf Damolla¹¹ (ö.?), muhtelif tefsir metinlerinden derlediği

1 *Kerim*, 5 cilt (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2018), 5/20.

9 Osman, "Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurcaya Tercüme Edilmesinde Kısa Bilgi", 2.

10 Aydar, "Uygurlarda Kur'ân Çalışmaları", 153.

11 Damolla sıfatı, Doğu Türkistan'da dönemin önde gelen medrese ve yüksek eğitim kurumlarında ders veren, dinî ilimlerde uzmanlaşmış âlimlere verilen ilmi bir ünvanıdır.

bir *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri* vücuda getirmiştir. Tecellî'nin kardeşi Şemsüddin Damolla (ö.?) ise ağabeyinin çalışmasını müteakip, halkın kolayca anlayabileceği sade bir üslupla hazırladığı tefsiriyle Uygur halkı arasında şöhret kazanmıştır.¹² Fakat yukarıda adı geçen bu çalışmaların büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. 20. yüzyılın 30'lu yıllarında halk arasında Cengiz Han Damolla adıyla meşhur Abdülaziz Huşur (1912/1952) da *Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi* adlı bir eser kaleme almış; ancak söz konusu eser yayımlanmadan kaybolmuştur.¹³ Dönemin bir diğer mümtaz siması Sabit Abdülbâkî (1883-1942), yedi ciltten müteşekkil *Ruşen Beyan-Türkî Tefsiri'ül Kur'ân* adlı eser hazırlamış; ancak bu çalışmanın yalnızca 30. cüzü 1948 yılında Gulca'da (غولجا) neşredilebilmiştir. Eserin tam nüshasının el yazması 1962 yılında müellifin oğlu tarafından Xinjiang Milletler Araştırma Merkezine hediye etmiştir.¹⁴

Bu dönemin önemli tefsir çalışmalarından biri de Muhammed Zarîf el-Kaşgarî'ye aittir (1872-1958). 1925-1955 yılları arasında Çağatay Uygur lehçesiyle kaleme alınan bu eserin bir bölümü *Tefsîru Amme Yetesâelûn* adıyla 1937 yılında Hindistan'da, daha sonra ise 1987 yılında Katar'ın başkenti Doha'da 746 sayfa olarak neşredilmiştir.¹⁵ Eser, ilerleyen yıllarda 2003'te Cidde ve 2016'da İstanbul'da çağdaş Uygurca olarak yayımlanmıştır. Ayrıca eserin el yazması tam nüshası İstanbul'a getirilmiş ve çağdaş Uygurcaya aktarılarak 2018 yılında Uygur Teklimekan Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra, Zarîf'in eserinde sıkça atıfta bulunduğu *Keşfu'l-Beyân* adlı başka bir tefsirinin de bulunduğu söylenmektedir.¹⁶

İdil-Ural Türklerinden olan Ahmed Ferîd Kârî el-Abbâsî (1887/1939), Tataristan'da doğmuş, Rus istilası sonrasında ailesiyle birlikte 1922-1924 yılları arasında Kaşgar'a göç etmiş ve burada daha önce kaleme aldığı, ancak kaybolan tefsir eserini yeniden yazmaya

¹² Osman, "Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurcaya Tercüme Edilmesi Hakkında Kısa Bilgi", 3.

¹³ Muhammed Yusuf Muhammed Dursun, *Tefsir Cevherleri* (İstanbul: Doğu Türkistan Âlimler Birliği, 2024), 1/56.

¹⁴ Osman, "Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurcaya Tercüme Edilmesi Hakkında Kısa Bilgi", 3.

¹⁵ Nur Ahmet Kurban, *Türkistan Coğrafyasında Çağdaş Dönem Kur'ân Çalışmaları*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2016), 40.

¹⁶ Kurban, *Türkistan Coğrafyasında Çağdaş Dönem Kur'ân Çalışmaları*, 40.

başlamıştır. Altı ciltten oluştuğu belirtilen bu eserin günümüze yalnızca ilk iki cildi ulaşmış, diğer ciltler kaybolmuştur.¹⁷ bazı kaynaklarda, söz konusu eserin *es-Sırâtu'l-Mustakîm* adını taşıdığı ve 1936 yılında Hindistan'da basıldığı da ifade edilmektedir.¹⁸ Bu döneme ait diğer bir çalışma ise Kasım el-Endîcânî'ye (ö.1393/1972) ait *Men-beu'l-İrfân fi Meâni'l-Kur'ân* adlı tefsirdir. 1938-1946 yılları arasında kaleme alınan bu eserin, Fatıha süresinden Nisâ sûresinin 23. ayetine kadar olan kısmı dört ciltten oluşmuştur. Ancak hacminin geniş olması sebebiyle dönemin ilim adamlarından gelen eleştiriler üzerine müellif tarafından ihtisar edilmiş ve bu şekliyle basılmıştır. Kasım el-Endîcânî'nin bu tefsirinin tamamı on ciltten oluştuğu belirtilmektedir.¹⁹

20. yüzyılın sonlarından itibaren Kur'ân-ı Kerîm çalışmaları çağdaş Uygur diliyle sürdürülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm'in ilk edebî tercümesi Muhammed Salih Damolla (1939–2016) tarafından yapılmıştır. Doğu Türkistan'ın Atuş (ئاتوش) şehrinde doğan Muhammed Salih, küçük yaşta hafızlığını babası Fadıl Salih Damolla'dan tamamlamıştır. O, aynı dönemde Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1955 yılında başladığı Pekin Milletler Enstitüsü'nü 1960 yılında bitirmiş, bu süreçte ileri düzeyde Çince öğrenmiş, ardından Sincan İslam Enstitüsü'nün müdürlük görevini yürütmüştür. Muhammed Salih'in Kur'ân ilimleri alanındaki başlıca eserleri *Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca Tercümesi* ile *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*'dir. *Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca Tercümesi* ilk olarak 1986 yılında Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanmış, 1992 yılında Medine'de Mecmau'l-Melik Fahd li Tibâ'ati'l-Mushafi'ş-Şerîf ve 2016 yılında ise Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılmıştır; 611 sayfalık ana metinden oluşan eser Arapça ve Uygurca tanıtım yazılarıyla başlamakta, tercüme hakkında bilgilere, Kur'ân'da adı geçen şahsiyetler ile bazı temel kavramların izahına, Doğu Türkistan ulemasının takrizlerine, kaynakçaya ve Arapça-Uygurca fihriste yer vermektedir. Mütercim, tercümede ayetleri mümkün olduğunca kelime kelime ve aslına

¹⁷ Kurban, *Türkistan Coğrafyasında Çağdaş Dönem Kur'ân Çalışmaları*, 36.

¹⁸ Aydar, "Uygurlarda Kur'ân Çalışmaları", 158-159.

¹⁹ Kurban, *Türkistan Coğrafyasında Çağdaş Dönem Kur'ân Çalışmaları*, 42-43.

sadık biçimde çevirmiş, anlamın açıklığa kavuşması için parantez içi izahlar ve dipnotlarla tefsirî açıklamalar sunmuştur. Muhammed Salih'in ikinci eseri olan *Tefsîru'l-Kur'âi'l-Kerîm* ise 349 sayfadan oluşmakta, Kur'ân-ı Kerîm'in 29. ve 30. cüzlerinin tefsirini kapsamakta ve Mülk süresinden Nâs süresine kadar olan bölümü ihtiva etmektedir. İlk defa 1991 yılında Milletler Neşriyatı tarafından yayımlanan eserde ayetlerin Arapça metni ve çağdaş Uygurca tefsiri verilmekte, ardından ayetlerin genel maksadı, çıkarılması gereken dersler ve önemli noktalar özlü bir üslupla sunulmakta, ayrıca nü-zul sebepleri verilerek bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Muhammed Salih Damolla, ilmî çalışmalarını Çin yönetiminin resmî izin ve gözetimi altında sürdürmüş olmasına rağmen, 2016 yılının son aylarında kızı ve aynı zamanda asistanı olan Nezire Muhammed Salih ile tutuklanmış ve bir buçuk ay sonra cezaevinde gördüğü işkenceler sonucu 82 yaşında vefat etmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm, 2012 yılında Uygur Özerk Bölgesi İslam Cemiyeti tarafından günümüz Uygurcasına tercüme edilerek Xinjiang Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Çağdaş Uygurca ile yapılmış diğer bir önemli tercüme ise Enes Alim'e aittir. 1995 yılında Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye göç ederek İstanbul'a yerleşen Âlim 2002'de başladığı bu tercümeyle 2016 yılında tamamlanmış, eser 2017 yılında Süleymaniye Vakfı Yayınları tarafından *Kur'ân-ı Kerîm ve İzahlık Tercümesi* adıyla neşredilmiştir. Tercüme, 10 sayfalık bir mukaddime ile başlamakta; bu bölümde İslâm tarihine kısaca temas edilmekte ve Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca tefsir ve tercümelerine dair özet bilgiler sunmaktadır. Ardından tercüme metodu hakkında açıklamalara yer vermektedir. Eserin ana metni 603 sayfadan oluşmakta; 604-639. sayfalar arasında "İzahatlar" başlığı altında Kur'ân'da geçen bazı kavram ve kelimeler açıklanmakta, çalışmanın sonunda fihrist bulunmaktadır.

Uygur diasporasında bazı önemli tefsir eserlerinin tercüme faaliyetlerine de ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda, İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) ait *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, toplam 4004 sayfa ve altı cilt hâlinde çağdaş Uygur Türkçe'sine tercüme edilmiştir. Söz konusu çeviri, Uygur Tercüme Merkezi bünyesinde oluşturulan bir heyet

tarafından 2011 yılında gerçekleştirilmiştir. Diğer bir çalışma, Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî'ye (ö.1419/1998) ait *Tefsîrû'ş-Şa'râvî'nin* tercümesidir. Üç ciltten oluşan bu tercüme, Muhammed Ali Emin tarafından Uygur Türkçesine kazandırılmıştır. Birinci cilt, Fâtîha sûresinden Bakara sûresinin 78. ayetine kadar olan bölümü kapsamakta olup 2018 yılında İstanbul'da Siyer Yayınları tarafından yayımlanmıştır. İkinci cilt, Bakara sûresinin 79–197. ayetlerini ihtiva etmekte ve 2019 yılında yine Siyer Yayınları tarafından neşredilmiştir. Üçüncü cilt ise Bakara sûresinin 198–286. ayetleri ile Âl-i İmrân sûresinin 1–63. ayetlerini kapsamaktadır ve 2020 yılında aynı yayın evi tarafından basılmıştır. Bu çalışma, salt bir çeviri mahiyetinde olmayıp, Muhammed Ali Emin'in medresede talebelerine *Tefsîrû'ş-Şa'râvî*'den yaptığı derslerin ses kayıtlarının alınarak daha sonra kaleme geçirilmesiyle oluşturulmuş bir tercüme-tefsir niteliği taşımaktadır.

Bu alanda önemli çalışmaları bulunan isimlerden biri de Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'dur. Dursun'un Kur'ân ilimleri sahasındaki başlıca çalışmaları arasında *Kur'ân-ı Kerîm Uygurca Tercümesi*, *et-Tefsîru'l-Müeyesser* tercümesi ve *Tefsir Cevherleri* yer almaktadır. *Kur'ân-ı Kerîm Uygurca Tercümesi* adlı eserinin birinci baskısı 2020 yılında, ikinci baskısı ise 2022'de Doğu Türkistan Ulemalar Birliği tarafından yayımlanmıştır. Ana metni 605 sayfadan oluşan bu tercümede mütercim, her sûrenin başında nüzul yeri ve ayet sayısını belirtmiş; ayrıca "Bu Sûrenin Ana Teması" başlığı altında sûrenin genel muhtevasını veciz bir şekilde özetlemiştir. Eserin 610–634. sayfaları arasında "Kur'ân-ı Kerîm Hakkında" başlığı altında Kur'ân'a dair genel bilgilere yer verilmiş, bunu tercüme yöntemi ile tercümede yararlanılan kaynakların tanıtımı ve tercüme için kaleme alınan takriz takip etmiştir. Tercümede birçok tefsire müracaat edilmekle birlikte, özellikle *et-Tefsîru'l-Müeyesser* ve *el-Muhtasar fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* esas alınmış, eser fihrist ile sona erdirilmiştir. Bunun yanı sıra Dursun, bir heyet tarafından hazırlanmış olan *et-Tefsîru'l-Müeyesser* adlı eseri çağdaş Uygur Türkçesine tercüme etmiş; bu çalışma 2023 yılında Doğu Türkistan Âlimler Birliği tarafından yayımlanmıştır. Dursun'un tefsir alanındaki en

kapsamlı eseri ise toplam 5218 sayfadan oluşan on ciltlik *Tefsir Cevherleridir*. Söz konusu eser, çalışmamızın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1. Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un Hayatı

Muhammed Yusuf, 10 Şubat 1968'de Doğu Türkistan'ın Hotan iline bağlı Keriye ilçesinde, marifetperver bir şahsiyet olan Muhammed Dursun'un ailesinde dünyaya geldi. İlkokul yıllarında gündüzleri okul dersleriyle ilgilenirken, geceleri ise gizli bir medresede Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemeye başladı.

1985 yılında hem lise eğitimini tamamladı hem de hafızlığını bitirdi. Aynı yılın Ramazan ayında Keriye (كبرى) Merkez Camii'nde hatimle teravîh namazı kıldırarak ilçe halkının takdirini kazandı. Hafızlığın ardından Arapça öğrenimine başlayan Muhammed Yusuf, bir yıllık dil eğitiminin ardından 1986'da babasının teşvikiyle hac ibadetini eda etmek üzere yola çıkan kafileye katıldı. Hac vazifesini yerine getirdikten sonra dinî eğitimine devam etmek için Mısır'ın başkenti Kahire'ye geçti. Burada iki ay boyunca bir dil kursunda Arapça eğitimi aldıktan sonra Ezher Enstitüsü'nün sınavına girdi ve başarılı olarak enstitünün birinci sınıfına kabul edildi. Dört yıllık programı, girdiği müsabaka sınavlarında gösterdiği başarı sayesinde üç yılda bitirdi.

1989 yılının sonunda Kahire'deki Ezher Üniversitesi Şeriat ve Kanun Fakültesi'ne başladı ve 1993'te bu fakülteden başarıyla mezun oldu. Mezuniyetinin ardından Türkiye'ye gelerek burada Arap dili ve Kur'ân öğretmeni olarak görev yaptı. 1995 yılının şubat ayında ise Kazakistan'ın Almatı bölgesine bağlı Issık şehrindeki "Kazak-Türk" Enstitüsü'nde Arapça öğretmeni olarak çalışmaya başladı. Kazakistan'da bulunduğu dönemde "Uygur Avazı" ve "Yeni Hayat" gazetelerinde çeşitli makaleler yayımladı. Ayrıca *İslam'da Aile Düzeni*, *Namaz Kılma Kılavuzu*, *İslam Akaidi*, *Zekât Kitabı* ve *Oruç ve Ahkâmı* gibi eserleri kaleme aldı. Bu kitap ve makaleler, Kazakistan'daki Uygur toplumu tarafından ilgiyle karşılandı. Bazı eserleri Kazakça'ya çevrilerek "Şafağat Nur" dergisinde uzun yıllar boyunca yayımlandı ve Kazak Müslümanları tarafından samimi bir ilgiyle okundu. Çünkü Sovyetler Birliği'nin yaklaşık yetmiş yıl

süren baskısı ve ateist politikaları sebebiyle dinî eğitimden uzak kalan Kazak halkı, bu eserler aracılığıyla İslamî bilgiyle yeniden buluşma imkânı elde etti.

Muhammed Yusuf, 2001 yılına kadar Kazakistan'da hem eğitim faaliyetlerini sürdürdü hem de halka doğru dinî bilgileri ulaştırarak irşat hizmeti yürüttü. Aynı yıl Suudi Arabistan devletinin daveti üzerine Riyad'a giderek Suudi Arabistan Devlet Radyosu'nun Uygurca bölümünde spiker olarak çalışmaya başladı. 2005–2023 yılları arasında ise aynı radyonun Uygurca bölüm müdürlüğü görevini yürüttü.

Muhammed Yusuf hâlen İstanbul'da "Doğu Türkistan Âlimler Birliği"ne bağlı İslam Araştırma Merkezinin²⁰ müdürü olarak görev yapmaktadır.²¹

2. Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un Eserleri

Muhammed Yusuf, Ezher Üniversitesi'nde öğrenim gördüğü yıllarda yazı hayatına adım attı. Kaleme aldığı ilk eser, "İki Cihan Saadeti" adlı küçük hacimli bir kitaptır. Bu eser, o dönemde Doğu Türkistan'a ulaştırılarak halkın istifadesine sunulmuştur.

Kesintisiz araştırma azmi ve ilmi üretkenliği sayesinde Muhammed Yusuf, günümüze kadar otuza yakın telif eser ortaya koymuştur. Ayrıca yirmiden fazla eseri Arapça'dan Uygurca'ya tercüme etmiştir. Yanı sıra gazete, dergi ve çeşitli internet platformlarında yayımlanan makale sayısı 1500'ü aşmakta; üç yüzden fazla video sohbet programı ise geniş kitlelere ulaşmaktadır.

Muhammed Yusuf'un telif ve tercüme eserleri, Türkiye başta olmak üzere Amerika, Avrupa, Orta Asya ve Doğu Türkistan'daki Uygur toplumu tarafından ilgiyle okunmakta ve takip edilmektedir. Eserlerinin önemli bir kısmı Kazakistan'da Kiril alfabesiyle basılmıştır.

Muhammed Yusuf'un eserlerinin geniş okuyucu kitlesi tarafından benimsenmesinin temel sebepleri arasında; farklı kesimlere

²⁰ Doğu Türkistan Âlimler Birliği bünyesinde faaliyet gösteren İslam Araştırma Merkezi, 2018 yılında İstanbul'un Küçükçekmece ilçesinde kurulmuştur.

²¹ Bu bilgiler, Muhammed Yusuf Muhammed Dursun ile yapılan sözlü görüşmeye dayanmaktadır.

hitap edebilen, sade ve akıcı bir üslup kullanması, ilmi meseleleri aşırıktan uzak bir yaklaşım ile ele alması ve Uygur halkının yüz-yıllardır sürdürdüğü Hanefî-Mâturîdî gelenek çizgisini istikrarlı biçimde takip etmesi yer almaktadır. Bu nitelikleri sayesinde Muhammed Yusuf, Uygurların yakın dönem ilmî tarihinde öne çıkan, üretkenliği ve ilmî şahsiyetiyle dikkat çeken önemli âlimlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Muhammed Yusuf, İslâmî ilimlerin muhtelif disiplinlerinde eser kaleme almıştır. Aşağıda, müellifin telif ve tercüme çalışmalarına ait eserler, ilgili ilim dallarına göre tasnif edilerek sunulacaktır.

2.1. İslam Hukuku Alanındaki Telif Çalışmaları

Namaz ve Ahkamları (ناماز ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەت-تەرتىپلىرى): Eser toplam 469 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı çağdaş Uygur Türkçesiyle ve Kiril alfabesiyle 1998 yılında Almatı'da yayımlanmıştır. İkinci baskısı 2007'de İstanbul'da neşredilmiş; üçüncü ve dördüncü baskılar sırasıyla 2008 ve 2013 yıllarında Beyrut'ta gerçekleştirilmiştir. Beşinci baskısı, 2017 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından basılmıştır.

Namaz Hakkında Bilgi (ناماز ھەققىدە ساۋات): Eser 218 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı Kiril alfabesiyle 1998 yılında Almatı'da yayımlanmış olup, bu ilk baskı 2016 yılına kadar geçen sürede yine Kiril alfabesiyle Almatı'da dokuz kez basılmıştır. Eser, son olarak Arap alfabesiyle çağdaş Uygurca olarak 2020 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından neşredilmiştir.

Oruç ve Ahkamları (روزا ۋە ئۇنىڭ نەھكامللىرى): Eser 146 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı, Arap ve Kiril alfabeleriyle Uygurca olarak 1999 yılında Almatı'da yayımlanmıştır. Daha sonra, 2004'te Arap alfabesiyle İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından neşredilmiştir.

Zekât Kitabı (زاكات كىتابى): Eser 160 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı Arap alfabesiyle 2003 yılında yayımlanmış, ikinci baskısı ise 2018'de İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından neşredilmiştir.

İslâm'da Aile Düzeni (ئىسلامدا ئائىلە تۈزۈمى): Eser 403 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 1996 yılında İstanbul'da yayımlanmış,

oluşmaktadır. Birinci baskısı 2012 yılında Beyrut'ta, ikinci baskısı ise 2013'te Mekke'de yayımlanmıştır.

Hız Peygamberin Namaz Kılma Şekli *ناماز بېغەمبەر نەلەبەيسسالامنىڭ نامازى* (نوقۇشى): Bu çalışma Nâsirüddin el-Elbânî'nin (1914/1999) *Sifâtü selâti'n-nebî* adlı eserinin Uygurca tercümesidir.

Namazı mükemmel Eda Etmenin 33 Yolu (نامازنى مۇكەممەل ئادا) (قىلىشنىڭ 33 نامىلى): Bu eser müellifin Muhammed Salih el-Müneccid'in *Selâsün ve Selâsüne Sebeben li'l-Huşû' fi's-Salâh* adlı eserinden yaptığı tercüme çalışmasıdır.

2.2. Akaid Alanındaki Telif ve Tercüme Çalışmaları

İslam Akaidi (ىسلام نەقىدىلىرى): Eser, 406 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 1997 yılında Kiril alfabesiyle Almatı'da yayımlanmış, ikinci baskısı ise 1998 yılında Kaşgar'da neşredilmiştir. Üçüncü baskı 2003 yılında Almatı'da Kazak Türkçesiyle, dördüncü baskı ise 2004'te İstanbul'da yayımlanmıştır. Eser, 2005 yılında Kiril alfabesiyle, 2006'da Almatı'da Kazak Türkçesiyle yeniden basılmış; 2008, 2009 ve 2010 yıllarında Kiril alfabesiyle Uygurca olarak neşredilmiştir. Ayrıca 2013 yılında Mısır'da Arap alfabesiyle Uygurca baskısı yayımlanmış ve eser Rusça'ya da tercüme edilmiştir.

Sapkın Fırkalar (سازغۇن پىرقىلەر): Eser 250 sayfadan oluşmakta olup, 2018 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Allah'ın Güzel İsimleri (ئاللاھنىڭ گۈزەل نىسىملىرى): Eser 310 sayfadan oluşmaktadır. Birinci ve ikinci baskıları sırasıyla 2021 ve 2022 yıllarında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmış; üçüncü baskısı ise 2022'de Kiril alfabesiyle Almatı'da neşredilmiştir.

Tevhit Kitabı (تەۋھىد كىتابى): Bu eser, Muhammed Sâlih el-Fevzân'a ait *Kitabu't-Tevhîd* adlı eserin Uygurca tercümesidir.

Doğru Akide (توغرا نەقىدە): Bu çalışma, Abdülaziz b. Bâz'a (ö.1912/1999) ait *el-Akîdetü's-Sahîha* adlı eserin Uygurca tercümesidir.

İman Esaslarının Şerhi (ئىمان ناساسلىرىنىڭ شەرھى): Bu çalışma, Muhammed b. Sâlih El-Useymin'e (ö. 1929/2001) ait *Şerhu Erkânî'l-Îmân* adlı eserin Uygurca tercümesidir.

Akide, İbadet ve Ahlak (ههققده نسيادهت نهخلاقى): Bu çalışma, Akîde, İbadet ve Ahlâk başlıkları altında hazırlanmış üçlü kitap setinden oluşmaktadır. Eser toplam 150 sayfa olup, 2024 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Ehli Sünnetin Yolu (نهههلى سؤننهتنننگ يولى): Bu eser, Muhammed b. Abdülvehhab'ın (ö. 1206/1792) *Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'e* adlı eserinin Uygurca tercümesidir.

Hakikatin İlanı (ههققهتنننگ نېلانى): Bu çalışma, Rahmetü'llah el-Hindî'ye (ö. 1308/1891) ait *İzhârü'l-Hak* adlı eserin Uygurca tercümesidir.

Kur'an'daki Dinler (قورناتدىكى دىنلەر): Bu eser Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'nin bölüm başkanlık vazifesinin yürüten Mahmud b. Şerif'in *el-Edyân fi'l-Kur'ân* adlı eserinin Uygurca tercümesidir.

2.3. İslâm Ahlâkına Dair Eserleri

İslâm Ahlâkî (بىسلام نهخلاقى): Eser 496 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 2010 yılında Beyrut'ta, ikinci baskısı ise 2013'te Mısır'da yayımlanmıştır.

Evlatlarımızı Nasıl yetiştirmeliyiz? (پهزىزىنللىرىمىزنى قانداق؟ (تەربىيەلەيمىز؟): Eser 317 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 2013 yılında Beyrut'ta yayımlanmış, ikinci baskısı Kahire'de, üçüncü baskısı ise Kiril alfabesiyle Almatı'da neşredilmiştir.

Mutluluğun 40 Tarihi (بهخت-سانادەتنننگ 40 رېتسىپى): Eser 308 sayfadan oluşmaktadır. İlk baskısı 2017 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmış, ardından 2018'de İstanbul Türkçesine tercüme edilerek neşredilmiştir. İkinci baskısı 2019 yılında Kiril alfabesiyle Almatı'da, üçüncü baskısı ise 2020 yılında yine Almatı'da basılmıştır.

Hayatın Tadını Çıkarın (ھاياتنننگ پەيزىنى سۈرۈڭ):

Eser 316 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 2020 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmış, ikinci baskısı ise 2023'te Kiril alfabesiyle Almatı'da neşredilmiştir.

Hayatına Değer Ver (ھاياتىڭىزنى قەدىرلەڭ): Eser 302 sayfadan oluşmaktadır. Eser 2025 yılında İstanbul'da İslamî Eserler Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Mutlu Hayatın Yolları (به خستلك هايات يوللىرى): Eser Abdurrahman en-Nâsir es-Sa'dî'ye (ö. 1376/1957) ait *el-Vesâ'ilü'l-Müfide li'l-Ḥayâti's-Sa'ide* adlı eserin Uygurca tercümesidir.

Kalem İlhamları (قەلەم نىلھاملرى): Eser, toplam 1334 sayfadan oluşan iki ciltli bir çalışmadır. 2018 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Tefekkür İlhamları (تەپەككۈر نىلھاملرى): Bu eser müellifin daha önce kaleme aldığı makalelerden derlenmiş olup toplam 1320 sayfadan oluşan iki ciltlik bir çalışmadır. 2024 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

2.4. Dua ve İbadetler Hakkındaki Eserleri

Dua ve Faziletleri (دۇئا ۋە پەزىلەتلىرى):

Eser 271 sayfadan oluşmaktadır. Eser 2004 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı Tarafından neşredilmiştir.

İlâhî Kalkan (ئىلاھى قورغان): Eser 402 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 2005 yılında, ikinci baskısı 2006'de, üçüncü baskısı da 2010 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmış, dördüncü baskısı 2012 yılında Beyrut'ta, beşinci baskısı 2013'te İstanbul'da, altıncı baskısı ise 2016 yılında yine İstanbul'da basılmıştır.

Müminin Yoldaşı (مۇئىمننىڭ ھەمراھى): Eser 65 sayfadan oluşan bir kitapçık olup 2019 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

İşte Bu İslâm (ئىمانا بۇ ئىسلام): Eser 396 sayfadan oluşmakta olup 2013 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.

İslâm Dini'ne Giriş (ئىسلام دىنىدىن ساۋات): Eser 518 sayfadan oluşmaktadır. 2017 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır.

Dinimizin Saflığını Koruyalım (دىنىمىزنىڭ ساپلىقىنى قوغدايلى): Eser 298 sayfadan oluşmaktadır. Birinci baskısı 1999 yılında Arap alfabesiyle Almatı'da yayımlanmış, ikinci baskısı ise 2005 yılında İstanbul'da Teklimekan Uygur Neşriyatı tarafından neşredilmiştir.

2.5. Tefsir Alanındaki Eserler

Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca Tercümesi: Eserin yukarıda tanıtımı yapıldı.

Et-Tefsîru'l-Müeyesser ve Uygurca Tercümesi: Bu eser mütehas-sıs bir ilim heyeti tarafından hazırlanmış olup, Muhammed Yusuf tarafından çağdaş Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir.

Tefsir Cevherleri (تەپسىر جەۋھەرلىرى): Eser, toplam 5218 sayfadan oluşan 10 ciltlik kapsamlı bir çalışmadır. Birinci baskısı 2018 yılında Kiril alfabesiyle Almatı'da yayımlanmış, ikinci baskısı ise 2024'te Arap alfabesiyle Doğu Türkistan Âlimler Birliği tarafından İstanbul'da neşredilmiştir. Çalışmanın her cildinin başında Nahl sûresinin 44. ve Âl-i İmrân sûresinin 187. ayetlerinin Arapça metinlerine ve Uygurca tercümelerine yer verilmiştir. Eserin her cildinin içindekiler bölümünde o cildin ihtiva ettiği sûreler listelenmiş; ayrıca her sûre, ana temayı yansıtan başlıklar altında birkaç ayetlik bölümlere ayrılmıştır. Bu sistematik tasnif, okuyucuya ilgili ciltte okumak istediği sûreyi ve merak ettiği konuyla alakalı ayetleri bulma hususunda kolaylık sağlamaktadır.

3. Tefsir Cevherleri Adlı Eserin İncelenmesi

Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un yirmi yıllık ilmî birikiminin mahsulü olan, *Tefsir Cevherleri*, on ciltten oluşan bir tefsir çalışmasıdır. Esre, klasik tefsir geleneği ile modern dönem literatürünü harmanlayan bir hülâsa niteliği taşımaktadır. Müellif, eserin mukaddimesinde bu hususu şu ifadelerle dile getirmektedir: "Bu eseri, *Tefsir Cevherleri* olarak adlandırdım; zira eser, geçmişten günümüze telif edilmiş seçkin tefsir külliyatından süzülen bir cevher niteliğindedir. Telif sürecinde, müfessirlerin en kuvvetli görüşlerini tercih ederek bu görüşleri mümkün olduğunca veciz üslupla aktarmaya gayret ettim. Eserin, adına layık bir cevher olması için özel bir çaba sarf ettim. *Tefsir Cevherleri*, yalnızca ayetlerin tefsiri ile sınırlı kalmayıp, dinî meselelerin izahını, fikhî ahkâmın beyanını, rivâyetlerin şerhini ve İslâm tarihinin dönüm noktası sayılan olayların tah-lilini de kapsayan faydalı bir eserdir".²²

Eser, müellifin hayatına dair kısa bir bilgilendirme ile başlanmaktadır. Bunu müteakip müellifin yayımlanmış eserleri tanıtılmakta; ardından Uygur diasporasında temayüz etmiş ilim

²² Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/56.

adamlarının esere dair kaleme aldıkları takrizlere yer verilmektedir. Devamında “Mukaddime” başlığı altında, Kur’ân-ı Kerîm’in tefsiri, Kur’ân’ı anlamının gerekliliği ve tefsir eserlerini mütalaa ederken dikkat edilmesi gereken hususlar gibi pek çok temel mesele ele alınmış; ayrıca müellifin söz konusu eserde benimsediği metot ve usullere değinilmiştir. Ardından “Besmelenin hükmü” başlığı altında önemli açıklamalar sunulmuş; bu bölümü takiben ise Fâtîha sûresinin tefsirine geçilmiştir.²³

Müfessir, çalışmasında istifade ettiği kaynakları açıkça zikretmiş ve bu kaynaklardan yararlanma biçimini kendi ifadeleriyle ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Buna göre müellif, eserinde dört basamaklı bir çalışma yöntemi benimsediğini belirtmektedir. Birinci basamakta, *et-Tefsîru'l-Vâzih ve Eysaru't-Tefâsîr* adlı eserleri inceleyerek temel manaları tespit etmiştir. İkinci basamakta, aşağıda zikredilecek diğer tefsir kaynaklarına müracaat ederek bu manaları zenginleştirmiştir. Üçüncü basamakta, derlediği tefsir malzemesini söz konusu tefsirlerle mukayese etmiş ve müfessirlerin görüşleri arasından delil bakımından en kuvvetli olanı tercih etmiştir. Dördüncü basamakta ise bir ayet hakkında birden fazla görüş bulunması hâlinde, bu görüşler arasından en meşhur olanını esas aldığını ifade etmiştir.²⁴ Ayrıca müellif, tefsir eserlerinde yer alan rivayetleri seçerken yalnızca sahih olanları tercih ettiğini ve bu doğrultuda eserine dahil ettiğini özellikle vurgulamıştır.²⁵

Aşağıda, müfessirin yararlandığını belirttiği tefsir kaynakları; klasik ve çağdaş dönem ayrımı gözetilerek eser adı, müellif ve vefat tarihleri ile tablo hâlinde sunulacaktır.

²³ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/1-98.

²⁴ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/56-57.

²⁵ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/85.

Tablo 1: Klasik Dönem Tefsir Kaynakları

Eser Adı	Müellif	Vefat Tarihi (H./M.)
<i>Câmi 'u'l-Beyân 'an Te 'vîli Âyi'l-Kur'ân</i>	Muhammed b. Cerîr et-Taberî	310/923
<i>Me 'âlimu't-Tenzîl</i>	Hüseyn b. Mes'ûd el-Beğavî	516/1122
<i>el-Keşşâf</i>	Mahmud b. Ömer ez-Zemah-şerî	538/1144
<i>Mefâtihu'l-Gayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)</i>	Fahredden er-Râzî	606/1210
<i>el-Câmi ' li-Ahkâmi'l-Kur'ân</i>	Ebû Abdillâh el-Kurtubî	671/1273
<i>Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te 'vîl</i>	Nâsiruddîn el-Beyzâvî	685/1286
<i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm</i>	İsmail b. Ömer İbn Kesîr	774/1373
<i>Tefsîru'l-Celâleyn</i>	Celâleddîn el-Mahallî – Celâleddîn es-Süyûtî	864/1459 – 911/1505

Tablo 2: Çağdaş Dönem Tefsir Kaynakları

Eser Adı	Müellif	Vefat Tarihi (H./M.)
<i>Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân</i>	Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî	1376/1956
<i>Fî Zılâli'l-Kur'ân</i>	Seyyid Kutub	1386/1966
<i>et-Tefsîru'l-Vâzih</i>	Muhammed Mahmûd Hicâzî	1392/1972
<i>et-Tahrîr ve't-Tenvîr</i>	Muhammed et-Tâhir b. Âşûr	1393/1973
<i>Edvâ 'u'l-Beyân</i>	Muhammed el-Emîn eş-Şankîti	1394/1974
<i>Tefsîru'ş-Şa 'râvî</i>	Muhammed Mütevelli eş-Şa 'râvî	1419/1998
<i>Eysaru't-Tefâsîr</i>	Ebû Bekir el-Cezâirî	1439/2018
<i>Safoetu't-Tefâsîr</i>	Muhammed Ali es-Sâbûnî	1442 / 2021
<i>et-Tefsîru'l-Müeyesser</i>	Suudi Arabistan İlmî Heyeti	–
<i>el-Muhtasar fi't-Tefsîr</i>	Merkez Tefsîru'l-Muhtasar	–

3.1. *Tefsir Cevherleri'*nde Tefsir Metodu

Eser üzerinde yapılan incelemeler, müfessirin Kur'ân ayetlerini açıklarken altı aşamadan oluşan sistematik bir anlatım metodu benimsediğini göstermektedir. Buna göre müellif, tefsir edeceği her sûreyi veya birkaç ayetten oluşan bölümü sırasıyla; sûre hakkında genel bilgi, ayetlerin tercümesi, ayetler arası münasebet, nüzul sebepleri, ayetlerin tefsiri ve son olarak "mühim noktalar" başlıkları altında ele almıştır. Bu altı aşamalı yöntem, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında her biri müstakil başlıklar altında incelenecektir.

3.1.1. *Sûre Hakkında Genel Bilgi*

Müfessir, her sûrenin tefsirine başlamadan önce o süreye dair genel ve tanıtıcı mahiyette bilgiler sunmaktadır. Bu çerçevede sûrenin nüzul yeri, ayet sayısı, Mushaf tertibindeki sırası ve adı ele alınmakta; birden fazla isme sahip olması hâlinde ise bu isimlerin süredeki muhtevayla ilişkisi ve veriliş hikmeti açıklanmaktadır. Ayrıca sûrenin isimlerine dair Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler mevcutsa bunlara da yer verilmektedir. Son olarak sûrenin faziletine ilişkin rivayetler aktarılmak suretiyle sûre hakkında verilen genel bilgiler tamamlanmaktadır. Örneğin Fatıha sûresi incelendiğinde; sûrenin beş farklı ismi zikredilmiş, her ismin muhteva ile bağı kurulmuş ve konuya dair rivayetler aktarılmıştır.²⁶ Bakara sûresinin tefsirine başlarken de benzer bir yöntemle sûrenin nüzul ortamı ve ayet sayısına dair bilgiler verilmiştir. Müfessir, bu sûrenin ana temasını oldukça veciz bir şekilde şöyle ifade etmektedir: "Bu sûrenin temel maksadı; Allah'ın dinini yeryüzünde hâkim kılması, insanları yeryüzünü adaletle imar etmeye hazırlaması, insan karakterinin beyanı, iman esasları ve bazı şer'î hükümlerin açıklanmasından ibarettir".²⁷ Eserdeki "Bu sûrenin temel maksadı" başlığı altında verilen bilgilerin, *el-Muhtasar fi't-Tefsîr* adlı eserden özetlenerek alındığı müellif tarafından belirtilmektedir.²⁸

3.1.2. *Ayetlerin Tercümesi*

Müellif, sure hakkında genel bilgi sunduktan sonra, birkaç

²⁶ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/99.

²⁷ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/119.

²⁸ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/85.

ayetten oluşan bölümlere ana temayı yansıtan başlıklar koymaktadır. Ardından ayetlerin Arapça metnini sunmakta ve ayet numaralarıyla ayırarak tercümesini vermektedir. Müellif tercüme sürecinde kaynak olarak belirlediği tefsirleri incelediğini ve müfessirlerin görüşleri arasından delil yönünden en güçlü gördüğünü seçtiğini ifade etmektedir. Birden fazla manaya gelen ayetlerde ise müfessirlerin o ayete verdiği anlamların mümkün olduğunca tamamını değerlendirdiğini, nihayetinde bunlar arasından muteber müfessirlerce benimsenen manayı tercih ettiğini belirtmektedir. Tercüme işlemini tamamladıktan sonra metni, yukarıda zikredilen tefsir kaynaklarıyla üç kez mukayese ettiğini ve seçtiği tercümeyle bu incelemeden sonra esere yerleştirdiğini eserin mukaddimesinde belirtmektedir.²⁹ Müellif, belirlediği tefsir kaynaklarının yanı sıra Kur'an-ı Kerim'in Uygurca, Türkçe, Özbekçe ve Kazakça tercümelerinden de önemli ölçüde istifade ettiğini; bilhassa Muhammed Salih Damolla'nın *Kur'an-ı Kerim'in Uygurca Tercümesi* adlı eserinden yararlandığını vurgulamaktadır.³⁰

Ayrıca müellif, tercümede Arapça ve Farsçadan Uygurcaya geçmiş bazı dinî kavramları saf Uygurca ile karşılamaya özen gösterdiğini belirtmektedir. Bu tercihin gerekçesini ise Doğu Türkistan'daki dini medreselerin kapatılması sonucunda, söz konusu kavramların yeni nesil tarafından anlaşılmasının zorlaşması ve bu nedenle Arapça veya Farsça kökenli olup Uygurca ifade edilmesi mümkün olan kavramların, saf Uygurca karşılıklarının verilmesi gerekliliği olarak açıklamaktadır.³¹ Bununla birlikte müellif; "Rab" ve "Rahman" gibi bazı özel kavramları tercüme etmeyip, olduğu gibi (lafzen) muhafaza ettiğini ifade etmektedir.³² Ayrıca müellif, bazı hitap şekillerinin tercümesinde de bilinçli tercihlerde bulunmuştur. Önceki Uygurca Kur'an tercümelerinde (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) ibaresinin "ey müminler" şeklinde çevrildiğine dikkat çekerek; bunun yerine "ey iman edenler" ifadesinin kullanılması gerektiğini

²⁹ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/57.

³⁰ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/58.

³¹ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/59-60.

³² Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/61-62.

savunmaktadır. Zira ona göre bu hitap, her bir mümini gafletten uyandırmayı ve vicdanını harekete geçirmeyi amaçlamaktadır. Benzer bir hassasiyetle, önceki Uygurca tercümelerin aksine (يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ) ifadesinin “ey Muhammed” yerine “ey Peygamber” olarak tercüme edilmesini uygun görmüştür. Bu tercihini, “ey Muhammed” hitabını Mekke müşriklerinin kullandığı, bizim ise Hz. Peygamber’e onlar gibi hitap etmemizin doğru olmayacağı ve Allah’ın bu ifadeyle Rasûlünün şanını yücelttiği gerçeğine dayandırmaktadır.³³

3.1.3. Ayetler Arası Münasebet

Müellif, ayetlerin Uygurca tercümelerini sunduktan sonra ayetlerin siyak ve sibak ilişkisini, yani metinsel bağlamını izah etmektedir. Eserin genel dokusu incelendiğinde, ayetler arası münasebetlerin (tenasüb) sistematik bir bütünlükle her ayette ele alınmadığı; aksine müellifin ihtiyaç duyduğu ölçüde bu ilişkilere temas ettiği görülmektedir. Buna mukabil, sureler arası münasebetlere ise nadiren yer verilmiştir.

Bu duruma örnek olarak; Âl-i İmrân suresinin 10, 11, 12 ve 13. ayetleri ile 14. ayeti arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır: “Allah (c.c.), bir önceki ayetlerde Necran Hristiyanlarının ve diğer kâfirlerin, hakikati bildikleri halde onu itiraf etmemekte ısrar ettiklerini beyan etmiştir. Bu ayette ise kâfirlerin küfürde direnmelerinin sebebine işaret edilmektedir. Zira bazı insanlar dünya malını, şan ve şöhreti, makam ve mevkiyi ve dünya menfaatlerini fazlasıyla sevdikleri için; şayet iman ederlerse bu menfaatlerden mahrum kalacakları korkusuna kapılmakta ve hak dini kabul etmekten yüz çevirmektedirler. Peygamberlerin kendi kavimleri içindeki ileri gelenlerin ve zengin kimselerin, peygamberlerine karşı çıkmada öncülük etmeleri de bunu göstermektedir”.³⁴ Benzer bir bağlam ilişkisini Âl-i İmrân suresinin 113, 114 ve 115. ayetlerinin, kendinden önceki ayetlerle olan münasebetini ise şu şekilde beyan etmektedir: “Allah (c.c.); önceki ayetlerde Ehl-i kitab’ın, özellikle de Yahudilerin

³³ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/67-69.

³⁴ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 2/26-27.

durumuna değinmiş; onların içinde Allah'a iman eden itaat ehli müminlerin bulunduğu gibi, Allah'a isyan eden asilerin de olduğunu haber vermiştir. Bu ayetlerde ise, söz konusu topluluk içindeki ita-atkâr müminlerin hali beyan edilmektedir".³⁵

3.1.4. Esbâbu'n-Nüzûl

Tefsir usulü kaynaklarında; ayetlerin sebab-i nüzûlünü bilmenin, Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılmasına önemli katkılar sağladığı açıkça ifade edilmektedir. Terim olarak esbâb-ı nüzûl; Hz. Peygamber'in risâlet döneminde meydana gelen ve Kur'ân'ın bir veya birden fazla ayetinin ya da bir suresinin indirilmesine vesile olan olay, durum veya Hz. Peygamber'e yöneltilen sorular şeklinde tanımlanmaktadır.³⁶

Tefsir geleneğinde müfessirler, ayetleri tefsir etmeye başlamadan önce sebab-i nüzûllerini zikretmeye özel bir önem atfetmiş; ayetlerin manasını bu tarihsel ve bağlamsal çerçevede ortaya koymaya gayret etmişlerdir. Tefsir literatüründe zaman zaman bir ayetin veya surenin iniş sebebine dair birden fazla rivayetin bulunması (*ta'addüdü'l-ahbâr*) durumuyla da karşılaşmaktadır. Müfessirler, esbâb-ı nüzûl rivayetleri hususunda sahih ve zayıf olanları ayırt etme noktasında oldukça hassas davranmış; hadis usulünde rivâyetlerin sıhhati için aranan genel şartları, bu rivayetler için de geçerli saymışlardır.³⁷

Muhammed Yusuf'un *Tefsir Cevherleri* adlı eseri incelendiğinde, söz konusu geleneğin bu eserde de sürdürüldüğü görülmektedir. Müellif, eserinde nüzul sebeplerine dair rivayetleri nakletmiş; şu ayet bir ayet veya surenin inişine dair farklı rivayetler varsa bunları bir arada sunmaya özen göstermiştir. Naklettiği rivâyetlerin kaynaklarını da dipnotlarda açıkça belirtmiştir. Örneğin Enfâl suresinin sebab-i nüzûlüne dair iki farklı rivayet nakletmiş; bunlardan birincisini Kurtubî'den, ikincisini ise *Sünenü'n-Nesâî*'den

³⁵ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 2/130.

³⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 221.

³⁷ Demirci, *Tefsir Usulü*, 225.

aktarmıştır.³⁸ Bu yaklaşım, müellifin rivayet çeşitliliğini gözettiğini göstermektedir. Ayrıca müellif, rivayetleri isnad zincirini hafız ederek, genellikle sadece son raviyi zikretmekle yetinmiştir.

3.1.5. Ayetlerin Tefsiri

Geçmişten günümüze uzanan süreçte tefsir faaliyetleri, Kur'ân'a yöneltilen farklı yaklaşım ve perspektiflerin etkisiyle metodolojik açıdan çeşitlenmiştir. Literatürde ortaya konulan tefsir eserleri genel çerçevede değerlendirildiğinde, bir yandan nakil merkezli geleneksel çizginin, diğer yandan ise naklin yanı sıra akıl ve re'y unsurunu da önceleyen yorum anlayışının varlığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda tefsir geleneği, klasik tasnif çerçevesinde "rivâyet tefsiri" ve "dirâyet tefsiri" olmak üzere iki ana kategoride ele alınmaktadır.

Me'sûr tefsir veya menkul tefsir olarak isimlendirilen rivâyet tefsiri genel olarak; "Kur'ân-ı Kerîm ayetlerindeki ilâhî muradın yine başka ayetler ışığında ve Hz. Peygamber ile sahabeden nakledilen tefsir rivayetleri vasıtasıyla açıklanması" şeklinde tanımlanmaktadır.³⁹ Dirâyet tefsiri ise Kur'ân'ı tefsir ederken yalnızca rivayetlerle yetinmeyip ayetleri Arap dili ve belâgati, edebiyat, mantık, kıyas gibi pek çok ilme dayanarak izah eden tefsir yöntemidir. Bu tefsir çeşidine re'y veya ma'kûl tefsir de denilmektedir.⁴⁰ Buradaki re'y kavramından maksat ise içtihatır.⁴¹

Her ne kadar tefsir usulünde eserler rivâyet ve dirâyet ekseninde iki ana kategoriye ayrılrsa da bu tasnif teorik düzeyde kalmaktadır. Zira rivâyet tefsirlerinde dirâyet unsurlarına, dirâyet tefsirlerinde ise ayet, hadis, kıraat ve nüzul sebebi gibi rivâyet verilerine sıklıkla rastlanması, bu iki metodun metinlerde iç içe geçmiş bir

³⁸ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/11; 4/250; 4/278-279.

³⁹ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2017), 390; Zekeriyya Pak, "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç, 6. bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 159.

⁴⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 2/236; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230; Zekeriyya Pak, "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç, 6. bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 159.

⁴¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 1/183; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 230.

yapı sergilediğini göstermektedir.

Muhammed Yusuf da *Tefsir Cevherleri* adlı eserinde ayetleri, rivâyet tefsir yönteminden yararlanarak tefsir etmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Müellif, tefsir edeceği ayetleri gruplar hâlinde ele almaktadır. Bahsedilen altı basamaklı anlatım metodunun beşinci aşamasında "Tefsiri" başlığı altında ayetleri açıklamaya başlamaktadır. Müellif, bir ayeti tefsir ederken Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etme metodu kapsamında onunla bağlantılı diğer ayetleri de nakletmekte; bu bağlamda bazen ayette geçen bir kavramın veya kelimenin anlamını açıklamaktadır. Örneğin Fâtiha Suresi'nin 6. ayetinde geçen "hidâyet" kavramını; Fussilet Suresi 17, Muhammed Suresi 17, Kasas Suresi 56, Şuarâ Suresi 52, Nisâ Suresi 69 ve Şuarâ Suresi 78-80. ayetler ışığında tefsir etmektedir.⁴² Bakara Suresi'nin 45. ayetinde geçen "sabır" kavramını ise aynı surenin 155-156. ayetleri ile Meryem Suresi 65, Tâhâ Suresi 132, Âl-i İmrân Suresi 200, Kâf Suresi 39, Nahl Suresi 126, Meâric Suresi 5 ve Nahl Suresi 96. ayetlerini referans alarak açıklamıştır.⁴³ Bakara Suresi'nin 3. ayetinde geçen "ويقيمون" kelimesini açıklarken, bu ifadenin yer aldığı diğer ayetleri de nakletmektedir.⁴⁴ Bazen ayettin hükmüyle veya manasıyla ilgili bilgi içeren ayetleri ortaya koymak,⁴⁵ bazen ayetin manasını pekiştirmek,⁴⁶ bazen de kendi görüşünü desteklemek veya delillendirmek amacıyla ayetler nakletmektedir.⁴⁷

Müellif; naklettiği ayetlerin Arapça metnini ve Uygurca tercümesini tefsir metni içerisinde vermektedir. Ayetleri tefsir metninden ayet fâsilası ile ayırmış; Arapça metni kırmızı, tercümeyle mavi, tefsir kısmını ise siyah renkte yazmıştır. Referanslarını da dipnotlarda belirtmektedir.

Muhammed Yusuf, ayetleri tefsir ederken hadislerden de

⁴² Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/110-112.

⁴³ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/167-168-169.

⁴⁴ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/126-127.

⁴⁵ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/113.

⁴⁶ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/158-160.

⁴⁷ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/292-294.

yararlanmaktadır. Bazen ayetlerin manasını pekiştirmek,⁴⁸ bazen ayetteki manayı izaha kavuşturmak,⁴⁹ bazen de kendi görüşlerini delillendirmek⁵⁰ amacıyla hadisler nakletmiştir. Ayrıca ayetlerin nüzul sebebine dair hadis rivayetlerini de aktarmaktadır. Müellif, hadisleri naklederken “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:” diyerek isnat zincirini hazfetmekte ve doğrudan metni aktarmaktadır. Hadislerin kaynaklarını dipnotlarda belirtmektedir. Naklettiği bu hadislerin Arapça metnini ve tercümesini, ana tefsir metninden çift tırnak ile ayırmış; Arapça kısmı kırmızı, tercüme ise yeşil renkle yazmıştır. Müellif, eserin mukaddimesinde eserine sadece sahih hadisleri aldığını belirtmektedir.⁵¹ Eserde nakledilen hadislerin çoğunluğu *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'den aktarılmıştır.

Müellif, ayetleri tefsir ederken mezhepler arasında ihtilaf konusu olan fikhî meseleler ile müfessirler arasında görüş ayrılığı bulunan konulara (ihtilâfü'l-müfessirîn) da yer vermiştir. Bu tür meseleleri ele alırken genellikle konuyu bir soru ile gündeme getirmiş, ardından ayrıntılı açıklamalara geçmiştir. Tartışmalı konularda tarafların görüşlerini ve bu görüşlerin dayandığı delilleri zikretmiş; kimi zaman bu görüşlerin ardından mesele hakkında kendi görüşünü belirtmiştir. Kimi zaman farklı görüşler arasında bir tercihte bulunmuştur.

Nitekim Fâtiha sûresinin tefsirinde, namazda sûrenin sonunda “âmin” lafzının sesli mi yoksa sessiz mi söylenmesinin daha faziletli olduğu meselesini ele alırken mezheplerin konuya dair görüşlerini delilleriyle birlikte aktarmıştır. Ardından kendi değerlendirmesini ortaya koyarak, cemaat içinde ayrılığa sebep olacağı durumlarda “âmin” lafzının sessiz söylenmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir. Zira ona göre “âmin”i sesli veya sessiz söylemek müstehap bir amel olup, bu amelin cemaat arasında ihtilaf ve bölünmeye yol açması söz konusu olduğunda müstehabın terk edilmesi daha

⁴⁸ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 2/31; 2/55.

⁴⁹ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/26-28.

⁵⁰ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 2/33-39; 2/224-225.

⁵¹ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/85.

evlâdır.⁵²

Müellif, Enfâl sûresinin 9. ayetinde zikredilen meleklerin müminlerle birlikte fiilen savaşmış savaşmadığı meselesini de ele almıştır. Bu bağlamda bazı müfessirlerin meleklerin müminlerle aynı safta yer alarak fiilen savaşmış olduklarını ifade ettiklerini, buna karşılık bazı müfessirlerin ise meleklerin savaşmak için değil, müminlerin sayısını çoğaltarak düşmanların kalplerine korku salmak amacıyla Allah tarafından gönderildiklerini ileri sürdüklerini belirtmiştir. Müellif bu meselede Muhammed Müteveli Şaravî'nin (ö. 1911-1998) görüşünü tercih etmektedir. Şaravî'ye göre Allah Teâlâ melekleri, müminlerin sayısını çoğaltmak suretiyle onlara destek olmak için göndermiştir. Bu gönderilişin iki temel amacı bulunmaktadır: Birincisi düşmanların kalplerine korku salmak, ikincisi ise müminlere manevi destek sağlamaktır. Müellif de bu görüşü benimseyerek meleklerin Allah'ın emriyle savaş esnasında müminlere zafer müjdesi verdiklerini, onlar için dua ettiklerini ve böylece müminlere manevi destek sağladıklarını ifade etmektedir.⁵³ Benzer şekilde müellif, Nur suresi 31. ayetinde yer alan hicap meselesi bağlamında müfessirlerin farklı görüşlerine yer vermiştir. Bu çerçevede ilgili ayetin kapsamına dair ileri sürülen çeşitli yorumları zikrettikten sonra çoğunluk müfessirin benimsediği ve aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) de görüşü olan, kadının yüzü, iki eli ve ayaklarının avret kapsamında olmadığı yönündeki görüşü tercih etmiştir.⁵⁴ Ahkam ayetlerinin yorumlanmasında ve fikhî meselelerin çözümünde müellifin Hanefi mezhebine olan aidiyeti belirleyici bir rol oynamaktadır. Müellif, eserinin mukaddimesinde Esmâ-i Hüsnâ ve müteşâbih ayetlerin tercümesinde Selef âlimlerinin metodunu benimsediğini ve bu konuda onların çizgisine sadık kaldığını açıkça ifade etmektedir.⁵⁵ Bu metodolojik tercihin bir yansıması olarak müellif, Kur'ân-ı Kerîm'de A' râf, Yûnus, Ra'd, Tâhâ, Furkân ve Secde sûrelerinde zikredilen "Arş'a istivâ" meselesine de bu perspektiften

⁵² Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/115-116-117.

⁵³ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 4/21-22-23.

⁵⁴ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 6/477-478.

⁵⁵ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/76-77.

yaklaşmıştır. İlgili ayetlerde geçen "istivâ" (استوى) fiilini te'vile gitmeksizin açıklamış ve bu ibareyi, "Rahmân olan Allah, Arş'ın üstüne kendine lâıyk revîşte yükseldi" şeklinde tercüme etmiştir.⁵⁶

Müellif, eserinde diğer tefsir kaynaklarından nakillerde bulunurken müfessirlerin isimlerini kimi zaman açıkça zikretmiş, kimi zaman da isim belirtmeksizin yalnızca görüşlerini aktarmıştır. Bununla birlikte, her iki durumda da bilginin kaynağını dipnotlarda göstermeye özen göstermiştir. Ayrıca müellif, tefsir ettiği ayetler grubu ve sürelerin bitiminde, ilgili bölümün ana temasını ihtiva eden özet niteliğinde kısa bir paragrafa yer vermektedir.

3.1.6. Mühim Noktalar

Müellif, *Tefsir Cevherleri* adlı eserinde takip ettiği altı aşamalı metodolojinin son safhasını "Mühim Noktalar" başlığına ayırmıştır. Bu bölümde, tefsir edilen ayet grubunun ihtiva ettiği manalar ve öne çıkan hususlar; veciz ve derinlikli ifadelerle maddeler hâlinde sunulmaktadır. Söz konusu yöntem, okuyucunun incelenen ayetlerin muhtevasını zihninde daha kalıcı hâle getirmesine imkân tanımaktadır. Ayrıca müellif, eserin mukaddimesinde, "Mühim Noktalar" başlığı altında yer verilen malumatın büyük bir kısmının *Eyseru't-Tefâsîr li-Kelâmi'l-'Aliyyi'l-Kebîr* (أيسر التفاسير لكلام العلي الكبير) adlı tefsirden nakledildiğini ifade etmektedir.⁵⁷

Bu bölümde yer verilen içeriklere örnek teşkil etmesi bakımından, Mâûn sûresi bağlamında zikredilen önemli hususlar şu şekilde sıralanmıştır:

1. Öldükten sonra dirilmeyi ve dünyadaki amellerden dolayı hesaba çekilmeyi inkâr eden kalpten daha harap bir kalp yoktur.
2. Yetimlerin haklarını haksız yere gasp edenler, adeta karınlarına ateş doldurmuş olurlar; onların ahiretteki cezaları son derece elem vericidir.
3. Namaza gereken ehemmiyeti vermemek münafıklık alametlerindedir.
4. Cimrilik, herkes tarafından çirkin görülen ve reddedilen bir

⁵⁶ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 3/469-470; 4/307; 5/199; 6/136; 7/65-453.

⁵⁷ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/54-54.

haslettir. Nitekim cimrilik yalnızca mal ve mülk esirgemekle sınırlı bir durum değildir; başkalarına iyilik yapmaktan, güzel söz söylemekten ve tebessüm etmekten kaçınmak da ayette kastedilen cimrilik kategorisine dâhildir.⁵⁸

Sonuç

Bu çalışma kapsamında, Doğu Türkistan'ın Karahanlılar devrinden itibaren Türk-İslam kültür havzasındaki merkezi konumu ve bölgede gelişen tefsir geleneği, çağdaş Uygur âlimi Muhammed Yusuf Muhammed Dursun ekseninde incelenmiştir. Yapılan analizler neticesinde şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

İlk olarak, bölgedeki siyasi krizlerin kültürel mirasa verdiği zarara rağmen, Doğu Türkistan ve diasporadaki Uygur âlimlerinin tefsir çalışmalarını dinamik bir şekilde sürdürdükleri tespit edilmiştir. Muhammed Yusuf Muhammed Dursun, Hotan'dan başlayıp Mısır, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi İslam dünyasının farklı ilim merkezlerine uzanan hayat yolculuğuyla, bu geleneğin modern dönemdeki en önemli temsilcilerinden biri olarak temayüz etmiştir. Müellifin fıkıh, akaid ve tefsir gibi farklı disiplinlerdeki telif ve tercüme eserleri, onun çok yönlü bir ilmî şahsiyete sahip olduğunu göstermektedir.

Müellifin on ciltlik eseri olan *Tefsir Cevherleri* üzerinde yapılan inceleme, eserin salt bir rivayet tefsiri olmadığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar eser klasik ve çağdaş kaynaklardan beslenen bir derleme niteliği taşısa da müellifin ayetleri tematik bir tasnifle sunması, özgün başlıklandırma sistemi ve müfessirler arası görüş farklılıklarında sergilediği tercih kabiliyeti (dirayet), eserin telif yönünü güçlendiren unsurlardır. Ayrıca eserin, Uygur halkının tarihsel olarak bağlı olduğu Hanefi-Maturidi çizgiyi koruması ve aşırılıktan uzak, sade bir dil benimsemesi, onun çok geniş bir kitle tarafından kabul görmesini sağlamıştır.

Netice itibarıyla, Muhammed Yusuf Muhammed Dursun'un çalışmaları, modern Uygur tefsir literatürünün hem nitelik hem de

---

⁵⁸ Dursun, *Tefsir Cevherleri*, 1/375.

nicelik bakımından gelişimine önemli katkılar sunmuştur. *Tefsir Cevherleri* özelinde görülen metodolojik titizlik, müellifin klasik birikimi çağdaş bir sunumla birleştirme konusundaki başarısını teyit etmektedir. Bu çalışma, Doğu Türkistanlı âlimlerin İslami ilimler sahasındaki katkılarının daha kapsamlı akademik araştırmalarla literatüre kazandırılmasının önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Kaynaklar

- Aydar, Hidayet. "Uygurlarda Kur'ân Çalışmaları". *Bilgi* 28 (2004), 143-160.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Dursun, Muhammed Yusuf Muhammed. *Sözlü Görüşme*. ts.
- Dursun, Muhammed Yusuf Muhammed. *Tefsir Cevherleri*. 2 Cilt. İstanbul: Doğu Türkistan Âlimler Birliği, 2024.
- Hamidullah, Muhammed. "Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Yazma Tercümeleri". *Journal of Turkology* 14 (Aralık 2010), 65-66.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuh-sin et-Türkî. 15 Cilt. Kahire: Dârü Hicr li't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1417-1420.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- Kurban, Nur Ahmet. *Türkistan Coğrafyasında Çağdaş Dönem Kur'ân Çalışmaları*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2016.
- Osman, Gayretcan. "Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurcaya Tercüme Edilmesi Hakkında Kısa Bilgi" " *قۇرئان كەرىمنىڭ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىشى ھەققىدە قىسقىچە* " *Çin Müslümanları Dergisi* 3 (2003), 1-3.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/405-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pak, Zekeriya. "Rivâyet Ağırlıklı Tefsirler". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. [Bölümün Sayfa Aralığı]. Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Basım, 2018.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1387/1967.
- Tuncer, Tekin. "Doğu Türkistan'ın Tarihi ve Coğrafyası". *Siyer İlim, Kültür ve Tarih Dergisi* 31 (Temmuz-Ağustos-Eylül 2024), 1-20.
- Uygur, Feyzullah. "Uygurlar". *Türk Maarif Ansiklopedisi*. 84-85. İstanbul: TDTKA Yayınları, 2025.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Arası Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73)- Türkiye Türkçesi Mealli Karşılaştırmalı Kur'an-ı Kerim*. 5 Cilt. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2018.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Kur'ân İlimleri: Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2017.